

MİMAR SİNAN'ın YAPILARINDA KALEM İŞLERİ

Prof. Dr. Yıldız DEMİRİZ

Kalem işi başlığı altında, yüzeylerin renkli boyalarla süslediği bütün teknikleri kabul etmek istiyoruz. Zira, gerek desen özellikleri ve gerekse yapılarıdaki kullanım imkânları bakımından bunları birbirinden ayrı incelemek güçtür.

Taş duvarlar üzerinde kalem işleri, ya doğrudan doğruya duvar yüzeyine veya sıva üzerine uygulanabilmektedir. Burada, taşın çok düzgün işlenmiş olması gerektiğini ve mermerin tercih edildiğini de hatırlamamız gerekir. Sıva üzerinde ise, fresko tekniğinden farklı olarak sıva kurduktan sonra işlendiğinden, malzemeye derinlemesine nüfuz etmesinin söz konusu olmadığı görülür. Sıva ile birlikte dökülmeleri, temizlik yapıldığı zaman silinmelerinin kolay olduğu göz önüne alınacak olunursa, kalem işlerinin pek de kalıcı süslemeler olmadığı dikkati çeker. Hatta sıvaya nüfuz etmediğinden, sadece ince bir üst tabakanın yok olması bile kaybolmalara yol açabilir.

Ahşap yüzeyler üzerindeki kalem işlerinin ömrü ise ahşap kadar uzun olabilir. Burada, boyalarda dökülmeler, ağacın içine işleyen

izleri ortadan kaldırmamakta, böylece hiç değilse bir fikir verecek kadarı kalmaktadır.

Kalem işlerinin tarihlendirilmesi ve orijinalliklerinin tesbiti son derecede güçtür. Bozulmaların sonunda sık sık tamir edilerek asıllarından farklı hale gelmektedirler. Bu, sadece boyanın tazelenmesinde ustanın fırça tekniğindeki veya renk anlayışındaki farklılıklara dayanabilir. Aynı deseni, uzun bir süre sonra tazeyen usta, devir üslubunun gerektirdiği gölgelere yer verebilir. Bunun sonucu olarak barok rumiler, rokoko hatailer gibi ilginç şekiller ortaya çıkmaktadır. Edirne'de Üç Şerefeli Câmî revaklarındaki kalem işlerinde bu durumu görürüz.

Çok defa da tamamen farklı desenler veya teknikler, tamir işlerinin eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Edirne'de Muradiye Câmîi kalem işlerinde tamamen farklı desen ve üslup özelliklerine sahip en az üç tabaka kalem işi tesbit edebiliyoruz. Birçok örnekte ise, daha zor olan malakâri tekniğindeki süslemenin üzerine, daha kolay olan kalem işi tekniğinin uygulandığı görülebiliyor. Böyle bir örneğe son

restorasyon sırasında İstanbul'da Şehzâde Câmii'nde rastlanmıştır.

Tamamen farklı teknik ve malzeme ile yapılan tamirlerin hemen anlaşılabilmesine karşılık, eserin devrine oldukça uygun tamirler çok aldatıcı olabilir. Bunların orijinalliği her zaman tartışma konusu kalacaktır.

Bu oldukça geniş girişten sonra, Mimar Sinan'ın yapılarındaki kalem işlerini, kullanılış prensipleri ile birlikte kısaca gözden geçirelim. Bu inceleme sırasında bazı örnekler, Sinan döneminin, Mimar Sinan'a ait olduğu tartışılan yapılarından seçilmiştir.

Câmilerde, galeri veya mahfil tavanları, kalem işlerinin günümüze oldukça iyi durumda geldiği yerlerin başlıcalarındandır. Ancak, kalem işinin aslında yapılarda daha yoğun kullanıldığını bazı izlerden anlayabiliyoruz. Bunlara dayanarak yapılan restore işleri kalite bakımından gittikçe gelişmekte ise de, büyük masraf gerekmesi ve yetişmiş iyi usta azlığı yüzünden temenni edilenden daha yavaş yürümektedir. Pek çok yapıda, örtü sisteminin tamamının kalem işi ve/veya malakâri ile bezenmiş olduğunu gösteren izler vardır. Son yıllarda yapılan çalışmalarda, kalem işi altından orijinal malakâri çıktığına da sıkça şahit oluyoruz. Bu durumu İstanbul Şehzâde Câmii'nde görmek mümkündür. Kalem işi yazı ve bezemelerin altından malakâriler çıktığı tesbit edilmiştir. Edirne Selimiye Câmii'nde ise üst (galeri) tavanlarında malakâri örnekleri tesbit edilmiş ve buna göre restore edilmiştir.

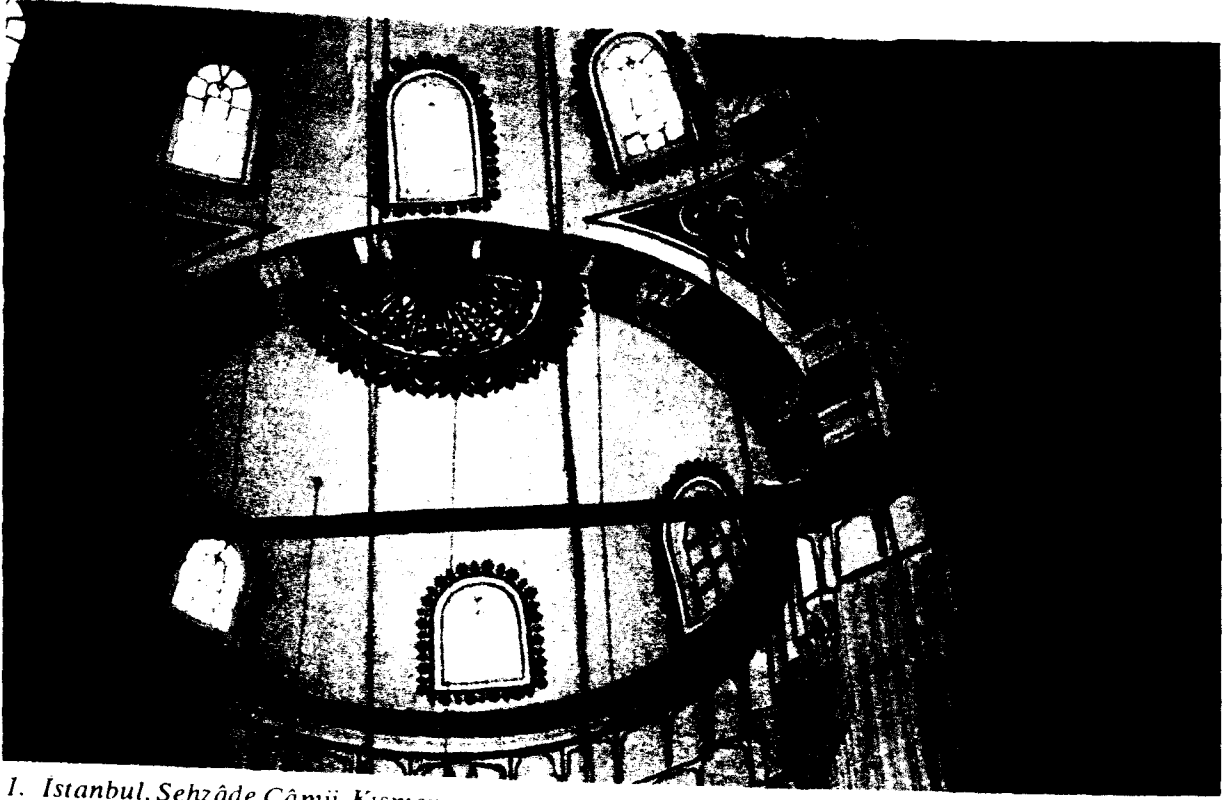
Edirne'deki Selimiye Câmii'nin kemer ve kubbe içi süslemelerinde orijinal kalem işlerinin hiç değilse ana hatları ile günümüze geldiğini kabul edebiliriz. Burada, şemse formlarının sonsuz tekrarı ile tekstil karakterli süslemeyi görüyoruz. Şemse içlerinde geleneksel rumi ve hatalı motifleri ile bulutlar tercih edilmiştir. Ancak, bunların bir kısmındaki çağla yeşili zemin, klâsik dönem için yadırganacak bir renktir. Bununla birlikte, rengin siva altı araş-

tırmalarında bulunmuş olması da gerçek rengin bu olduğunu gösterir. Yine, Sinan yapılarının süslemesinde, çinide sık sık görülen naturalist, az stilize çiçek motiflerinin, kalem işlerinde pek de alışılmadık şekilde burada karşımıza çıktığını görürüz. Son restorasyonda, herhalde orijinal kabul edilen izlere uyularak işlenmiş süsen (iris), gül, lale gibi çiçekler dikkati çekmektedir. Galeri tavanlarında ise kalem işi yerini malakâriye bırakmıştır.

Sinan yapılarının kubbe içi süslemesinin genel olarak radyal simetrik olduğu ve genellikle merkezdeki yazının çevresinde geliştiği görülür. Bu süslemeler, ayrıntıda çok defa aslına uygun sayılamasa bile, ana prensip olarak radyal yerleştirilmiş tığlar ve şemselardan oluşan kalem işleri kabul edilebilir.

Kalem işlerinin Sinan yapılarında hayli sade bir görünüşü olduğunu, yapılan incelemeler göstermektedir. Fazla renkli olmayan, aralarda bezemesiz büyük alanların bulunduğu, "boşluk korkusu" nun söz konusu olmadığı bir süsleme anlayışını, Mimar Sinan'ın yapılarında doğal kabul etmek gerekir. Böylece, süslemenin mimariyi ezmemesi, adeta mimariye saygılı olması sağlanmıştır. Şehzâde Câmii'nin örtü sisteminde, üst duvarlarda, siyah konturlar, doğal bir kırmızı ve pek az renk ile, mimarî elemanların belirtildiği, yazıların ve tığların önem kazandığı görülmektedir. Ayrıca, bütün bu süslemede, kalem işlerine göre daha kalıcı olan malakâri tercih edilmiştir. Bu durumun sondajlarla ortaya çıkmasından sonra, daha başka yapılarda da kalem işlerinin geç tamirlerden kaldığı şüphesi doğmaktadır.

Mimariyi ön plana alan dekorasyon prensibi, süslemeyi seven bir çevrede ne gibi bir sonuç doğururdu? Bunun, kalem işlerinin ve başka tekniklerdeki bazı bezemelerin, ilk başta göze çarpmayan yerlere yerleştirilmesini açıklayacak bir soru olduğunu sanıyoruz. Câmilerin girişlerinde, tavanlarda, adeta bir seccadeyi veya kitap cildini andıran kalem işi panolar sık sık yer almaktadır. Kadırga'daki Sokollu

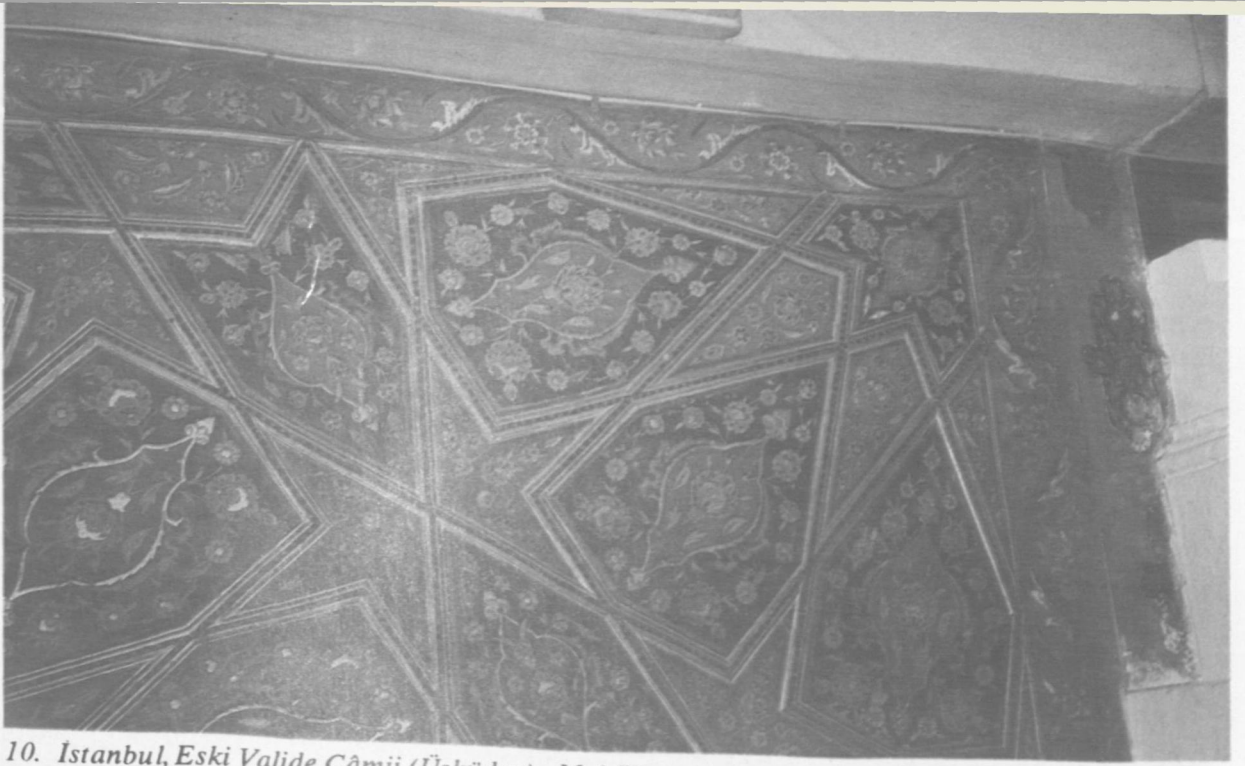
1. İstanbul, Şehzâde Câmii. Kısmen restore edilmiş örtü sistemi süslemesi.

2. Edirne, Selimiye Câmii. Kemer içinden kalem işi

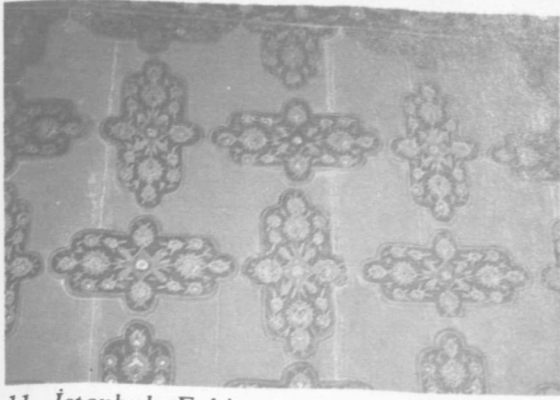

3. Edirne, Selimiye Câmii. Kemer içinden kalem işi.

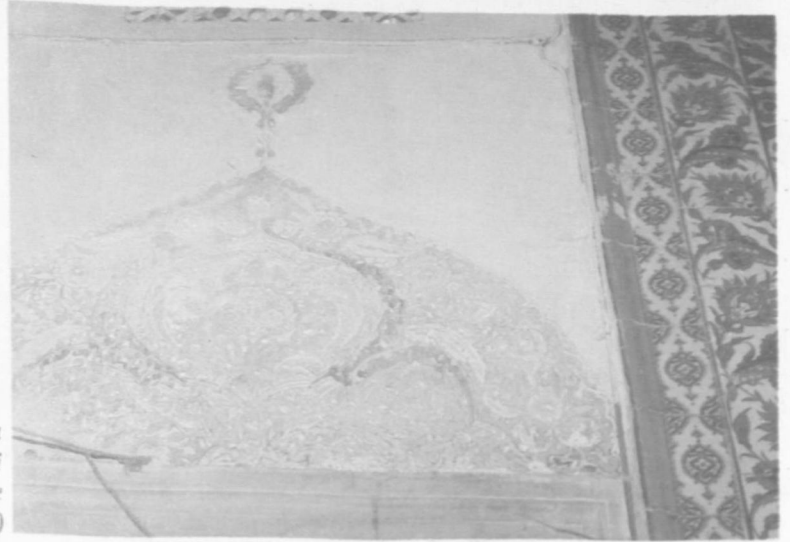

10. İstanbul, Eski Valide Câmii (Üsküdar). Mahfil tavanı.

11. İstanbul, Eski Valide Câmii (Üsküdar). Mahfil tavanı.

8. İstanbul, Piyale Paşa Câmii'nden kalem işi alınlık (Restore edilmezden önce)

9. İstanbul, Hadım İbrahim Paşa Câmii (Silivrikapı). Alçı alınlık.

14. İstanbul,
Kılıç Ali
Paşa Câmii.
Müezzin
mahfili
tavanından
detay.

13. Edirne,
Selimiye
Câmii.
Müezzin
mahfili
süslemesinden
detay.

12. İstanbul,
Kara Ahmet
Paşa Câmii.
Galeri
tavanından
detay.

15. Edirne, Selimiye Camii, Hünkâr
mahfilinden pencere tavanı

Câmiî'nde, Tekkeci İbrahim Ağa Câmiî'nde bu tür panoların seçkin örneklerini buluyoruz. Bu panoların zeminleri genellikle ahşaptır. Şemse ve köşelik tertibinde ve rumi veya hatai motifleriyle işlenmişlerdir. Bu tür süslemenin bulunduğu yapılarda, galeri taşıyan konsolların aralarında da kalemişleri bulunur. Konsollar, örtü sisteminin malzemesine bağlı olarak Takkeci Câmiî'nde ahşap iken, Sokollu Câmiî'nde süsleme taşla işlenmiştir.

Pencere alınlıkları, eğer çini ile süslenmemişlerse, kalemişi veya malakâri için uygun birer alan teşkil ederler. Piyale Paşa Câmiî'nde, mihrap yanındaki pencerelerin alınlıklarında orijinal kalem işleri vardır. Son tamirler sırasında, aynı duvardaki diğer alınlıklarda da bu türden süsleme başarılı şekilde tekrarlanmıştır. Bir başka yerde, Silivrikapı Câmiî'nde ise alınlıklarda alçı ile bir çeşit kakma (negatif malakâri) uygulanmıştır. Rumili bordür içinde yazıdan oluşan bu alınlıkların benzerlerini Şehzâde Câmiî'nde de bulabiliriz. Gerek bu son iki örnekte, gerekse pek çok çini alınlıkta, yazılar, birkaç alınlığa bölünerek yerleştirilmiş bir a-yettir.

Kalem işlerinin en seçkin örneklerinin bir kısmını çeşitli mahfil tavanlarında buluyoruz. Kadınlar galerisinin altındaki tavan çok defa, ahşap üzerine kalem işlerinin güzel örnekleriyle bezenmiştir. Üsküdar'da Eski Valide Câmiî'ndeki iki örnekten biri, karmaşık, yıldızlı geometrik bir kaset sistemi içinde rumi ve hatailerden dolgular ihtiva eder. Diğer bir bölümde ise, oldukça sade görünümlü tavana renkli nakışların yer aldığı ahşap panolar yerleştirilmiştir. Ahşap üzerindeki örneklerin ortak özelliklerinden olan altın yaldız her iki örnekte de oldukça bol kullanılmıştır.

Topkapı'daki Kara Ahmet Paşa Câmiî'nin mahfil tavanları bu türün önemli örneklerindedir. Burada, kitap cildi düzeninde şemse ve köşebentli şema, hatai, bulut ve rumilerin en güzel örnekleri ile süslenmiştir. Desenin bir

tezhip ustasının elinden çıkmış olacağı daha ilk bakışta belli olmaktadır.

Ahşap üzerine işlenen tavanların çoğunda tavan kasetlidir ve her bölmede veya bölmeleri ayıran çıtalarda küçük motifler tekrarlanan bir düzende işlenmiştir. İstanbul'daki Rüstem Paşa Câmiî'nin müezzin mahfili tavanında böyle bir kasetli sistem, çok silik de olsa izlenebilmektedir. Edirne Selimiye Câmiî'nin müezzin mahfili tavanında da yine kasetli sistem söz konusudur. Hatailerle ve bulut motifleriyle süslü çerçeveler içinde kare kasetler yer alır.

Çok önemli bir örnek, Kılıç Ali Paşa Câmiî'ndeki müezzin mahfilinin tavanıdır. Burada, renkli nakışlar, deri üzerine işlenmiştir. Ancak, derinin son zamanlarda çatlamaya başladığını ve boyalarda dökülmeler izlendiğini üzümlere müşahade edebiliyoruz. Ana süsleme iri hatailerden oluşmaktadır. Koyu renk zemin üzerinde, dönemin kumaş desenlerini andıran bu kompozisyon, son yıllarda saz üslûbu olarak adlandırılmaya başlanan gruptandır. Daha açık renkte bir zemin üzerinde, yine aynı tür motiflerden bir bordürle çerçevelenmiştir. Altın yaldızın da kullanıldığı süsleme, kitap ciltlerinde, yazı takımlarında ve benzeri yerlerde kullanılan lake işlerini andırmaktadır.

Bazen, nakkaşın eserini adeta gözlerden saklamaya çalıştığı hissine kapılırız. Böyle bir örneği, Edirne Selimiye Câmiî'nin hünkâr mahfilinin bir penceresinin tavanında buluyoruz. Doğrudan doğruya taşla işlenmiş olan örnekte, kare tavan, çok klâsik bir kompozisyon içinde, dörtlü simetrik rumilerle bunların arasında yer alan iri hatai grubundan çiçeklerden oluşur.

İncelediğimiz eserlerde, geleneksel Türk motiflerine bağlı kalındığı özellikle dikkati çeker. Halbuki, 16.yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı sanatında kendini çiçek motifleri ile tanıtan bir naturalist akıma şahit oluyoruz. Kalem işlerini incelediğimiz yapıların çinilerinde bu tür motiflerin sıkça kullanıldığı ise bilinen

bir gerçektir. Kalem işlerinde geleneklere daha bağlı kalındığı dikkati çekmektedir. Aynı dönemin bir taşra eserinde, Yugoslavya'nın Foça kentinde, Sinan'ın eseri olmayan Alaca Câmii'de bahar açmış meyva ağacını, bir şemse içinde taşa işlenmiş kalem işi olarak bulmamız, yöresel bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Son söz olarak, kalem işlerinin, büyük ihtimalle, kitap süslemelerinin yapıldığı atölyelerin desenlerine göre ve bu tür süslemede uzmanlaşmış sanatçılar tarafından yapıldığını söylemek isterim. Bu, gerek desen, gerekse işçilik bakımından görülen büyük benzerlikleri açıklamanın tek yoludur.

TARTIŞMA

BAŞKAN- Sayın Hocamıza teşekkür ediyorum.

Şimdi, tebliği tartışmaya açıyorum.

Buyurun efendim.

Prof.Dr.Semavi EYİCE- Efendim, Yıldız Hanım'a teşekkür ederiz; Türk Sanat Tarihinin çok az üzerinde durulan bir konusunu bize -yani bir devir için- burada açıkladılar.

Ben, malakârî ve kalem işi süsleme hususunda bir iki noktaya işaret etmek istiyorum.

Malakârî, oldukça az örnekleri bulunan ve oldukça nazik bir süsleme tarzıdır. Bunun çok güzel bir örneği, İstanbul Belediye Sarayı'nın tam otoparkının ve havuzunun olduğu yerde bir medrese vardı, Ebu'l-Fazıl Mahmut Efendi Medresesi. Bunun dersane kubbesi tamamen malakârî süslemeyle bezenmişti. Fakat, maalesef, bu bina, modern Belediye Sarayı'nın önüne yakışmadığından, yıkılıp kaldırdı ve malakârî süsleme de, böylece yok oldu, gitti.

Demin arkadaşımız bir noktaya işaret etti. Malakârî, bunlar üzerleri sıvanıyor, başka nakışlar yapılıyor ve kaybolup gidiyor... Malakârînin, ancak ufak eserlerde, demin verdiğim örnekte olduğu gibi Ebu'l-Fazıl Medresesi'nde, bazı ufak eserlerde tesadüfen kaldığı oluyor. Nitekim, mesela kiliseden çevrilme Hıramî Ahmet Paşa Mescidi vardır, onun kubbesi, gayet nefis malakârî bir seslemeyle, bilhassa şemselerle bezenmiştir ve bugün hâlâ da duruyor, eğer bu yakın tarihlerde badana ile kapatmadılar ise.

Gene malakârî hususunda bir noktaya daha işaret etmek istiyorum. Biliyorsunuz, Edirne Selimiye Camii'nin mahfilleri var. Bu mahfillerin bölme duvarları var. O duvarlar çıplaktır, bunların üzerinde hiçbir şey yoktur ve 1935'te yapılan bir restorasyonda bunları raspa etmişlerdir. Fakat, dikkatle bakılacak olursa, köşelerde, bir Bursa Kemeri andıran hafif çıkıntılar görürüz. Bunların üzerlerinde malakârî süsleme olduğu anlaşılıyor ve bunu da destekleyen husus, dıştaki galerilerde, aynı Bursa Kemeri gibi süslemenin benzerleri var ve onların içinde malakârî süsleme var. Yani, dış galerilerde var, fakat içerdeki galerilerde bunları kazımışlar. Eğer, Selimiye'de iyi bir restorasyon yapılacaksa, bu hususların da dikkate alınması gerekir kanaatindeyim.

Bir başka müşahedemi daha arz edeyim. Bu kalem işlerinde hüküm vermek, gerçekten çok zor; çünkü bunlar devamlı değişmiş. Nitekim Sultan Ahmet Camii'nde kubbeden parçalar indirildiğinde görülüyor ki, yazılar dahi, birkaç tabaka halinde üst üste yazılmış ve üstteki tabakalar alttaki tabakalar uymuyor, renkler de değişecek.

Süleymaniye'nin restorasyonunda, 1957-1958 yıllarında, rahmetli Ali Saim ÜLGEN'le birlikte -iskele kuruluydu- biz kubbenin tepesine kadar çıktık ve orada büyük bir problemle karşılaşılıyordu. 19 uncu asra ait olan bu gayet Barokumsu süslemenin -kazındığında- altından klasik üslupta, yani camiin devriyle, yapısıyla hemyaşıt iki ayrı kalem işi süsleme vardı ve Ali Saim, şaşkın bir vaziyetteydi, "*Bunların hangisi orijinal?*" diyordu. Yani, işin içinden çıkılmaz bir durumdu. Fakat, daha yakın devir eserlerinde de bunlarla karşılaşılıyor. Mesela, Barok Devri eserlerinden biri olan Laleli Camii ve Türbesi. Bu, artık Türk Barokunun en karakteristik eserlerinden biri ve dolayısıyla da türbenin kubbesinin içinde de Barok kalem işi süsleme var. Normal, değil mi ve bunu devrinin olarak kabul ediyoruz ve şimdiye kadar da edildi. İki sene evvel bunu bir kazıdılar, altından, tam klasik işi çıktı. Buyurun... Yani, demek ki, kalem işi, gayet nazik bir mesele ve bunu incelerken ve değerlendirirken, bütün bu hususları göz önünde tutmak gerekir kanaatindeyim.

Aslında, maruzatım bu kadardı ve Yıldız Hanım'ın konuşmasına sadece bir ilaveydi. Yalnız, bu arada, Yıldız Hanım Yugoslavya'dan, Foça'dan son bir örnek gösterdi. Bu konuda şunu belirteyim ki, bu Makedonya Grubu camilerde, aşırı bir duvar süslemesi merakı var. Bu, Arnavutluk'ta, Yugoslavya'da ve hatta Bulgaristan'ın bir kısmında göze çarpıyor; duvarlar, serâpâ, rengârenk çiçeklerle vesaireyle süslenmiş. Bu, Osmanlı camilerinde görmediğimiz, rastlamadığımız bir şey. Fakat, buna, bir nevi, "*Makedonya üslubu*" veyahut "*Balkanlar üslubu*" diyebiliriz. Orada kalabilmiş olan camilerde bugün hâlâ, bilhassa mesela Tiran'daki Ethem Bey Camii'nin duvarları tamamen nakış. Hoş, o camiin bugün içine girmek imkânı yok, ama böyle, Yani, tesadüfen girebilenler, görürler. Aynı şekilde, Bulgaristan'da da bu çeşit yapılar var.

Söyleyeceklerim bu kadar, teşekkür ederim.

BAŞKAN- Teşekkür ediyoruz Sayın Hocam.

Buyurun Hanımefendi.

Ayhan DÜRRÜOĞLU- Efendim, sayın hocalarımız Oktay ASLANAPA ve Halûk KARAMAĞARALI benden daha iyi bilirler, ben naçizane sanat tarihi doktoruyum ve vâkif evladım.

Efendim, bu bahsi geçen, sizin, zannediyorum "*Natüralist*" diye yorumladığınız süslemeler, değil mi?..

Prof.Dr.Yıldız DEMİRİZ- Doğadaki şekilleriyle...

Ayhan DÜRRÜOĞLU- Doğadaki şekilleriyle, evet. Efendim, bunlar süslemelerimizde, minyatürlerimizde, hatta Orta Asya'dan intikal eden ve bugün Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde bulunan mağara fresklerinden intikal eden, hatta Câmîü't-Tevârih'le ilgili kitaplarda dahi mevcuttur. Kıvrık dal üslubu ise, biliyorsunuz, Rusya'ya örnek olmuş, Leningrad Ermitaj müzesinde bulunan Orta Asya kurganlarından çıkarılan ve İskitlerle beraber olan üslûpla her an tahlil ve tetkik edilebilir.

Efendim, netice olarak, bir temenniyle bitirmek istiyorum. Eserlerini, daima en güzel halde restore etmiş ve onu âtil olmaktan kurtarmış, kullanılır hale getirmiş olan Avrupa gibi, biz de, atalarımızın yedirdiği ekmeğe lâayık olmak için, inşallah, devlet-millet elbirliği ve işbirliğiyle;

sokaktaki adam, işçi ve üniversite işbirliğiyle kendi eserlerimizi korur ve onları âtıl olmaktan kurtarırız. Bugün Avrupa eski eserlerini kullanıyor, mesela biz de medreseyi, başka şekilde de olsa, eğitim müessesesi olarak da kullanabiliriz.

Bu şekilde, eserlerimizi ataletten kurtararak, altıyüz sene bütün Avrupa'ya, yememiş yedirmiş, giymemiş giydirmiş bir medeniyetin temsilcisi olarak, inşaallah hep beraber, millet, devlet, sokaktaki adam, işçi ve üniversite el ve işbirliğiyle onları tekrar şaheserler haline getirerek, yeniden onlara kavuşuruz efendim.

Teşekkür ederim.

BAŞKAN- Teşekkür ederiz.

Sayın konuşmacılarımıza ve sayın konuklarımıza ilgilerinden dolayı saygılarımı arz ediyor, oturumu kapatıyorum efendim.